

Klasična i vulgarna politička ekonomija

Adolf Dragičević*

Kada je 1615. godine francuski merkantilist Antoyne Montchrétien dao svojoj zbirci pouku namijenjenih obrazovanju i uvođenju u politički život vladara i državnika naslov *Traité de l'oeconomie politique*, nije ni slutio da će upotrebljeni izraz »politička ekonomija« biti jednom općenito prihvaćen kao naziv znanstvene discipline koja istražuje materijalni život društva i da će se njegovo ime spominjati u kasnijoj ekonomskoj literaturi samo zahvaljujući tome.¹

Politička ekonomija se osamostaljuje u doba manufakture.² Za to su osobito zaslužna dva liječnika: William Petty i François Quesnay. Obojicu Marx ocjenjuje kao osnivače znanstvene političke ekonomije — tvorce originalnih i genijalnih ideja i istraživanja temeljnih odnosa proizvodnje društvenog ekonomskog procesa.³ U nepunih stotinjak godina koje su protekle od izlaska Pettyjeva spisa *A Treatise of Taxes and Contributions* (1662) do objavljivanja Quesnayeve djela *Tableau économique avec son explication* (1758) prikupljale su se ideje i sazrijevale su spoznaje koje su omogućile Adamu Smithu da, koristeći tu izdašnu baštinu, pruži u svom *Wealth of Nations* (1776) prvu cjelovitu ekonomsku analizu skrivenih odnosa i vidljivih pojava i procesa kapitalističkog načina proizvodnje.⁴

*

Dr Adolf Dragičević, redovni profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu.

1

Montchrétien je upotrebilo ovaj termin da bi naslovom upozorio da se radi o odnosima i zakonima u okviru društva, a ne domaćinstva. U njegovoj etimologiji nalaze se tri grčke riječi: »*polis*« — što znači, grad, država, društvo; »*oikos*« — što znači kuća, gazdinstvo; i »*nomos*« — što znači pravilo, zakon.

2

K. Marx, *Kapital*, Zagreb 1947—1948, sv. I, str. 311.

3

Teorije o višku vrijednosti, Beograd, 1953, sv. I, str. 17. i *Beda filozofije*, Beograd 1946, str. 89.

4

Povijesti ekonomske misli spominju dva pisca za koje se drži da samo slučajem nisu pobrali dio Smithove slave. U prvom redu zbog toga jer im djela, koja također pružaju prvu sistematsku ekonomsku analizu, nisu zadugo bila objavljena — a kada se najzad i to postiglo ostala su u sjeni golemog Smithovog utjecaja. To se dogodilo s Richardom Cantillonom, pariskim bankarom irskog porijekla, ko-

Smithov doprinos je bio odista toliko temeljit i sistematičan da se s pravom ističe kako sve do objavljivanja njegovih djela — unatoč svim vrijednim postignućima merkantilista i prvih klasičnih ekonomista — proučavanje ekonomskih problema nije prekoračilo okvire deskriptivnog i klasifikatorskog stupnja, jednostavnog uopćavanja i tek ponekog pojedinačnog analitičkog istraživanja.⁵

Početak je bio skroman, kao i u drugim znanstvenim oblastima, i zadovoljavao se dugo prostim opisivanjem i katalogiziranjem pojava i zbivanja, čije granice dugo neće biti jasno obilježene. Sve je bilo u znaku prevlasti trgovačkog kapitala, pa je dobro došlo sve što je njegovoj afirmaciji i ekspanziji pridonosilo. Iz te potrebe nastaje *merkantilističko* učenje o novcu kao pravom bogatstvu, o vanjskoj trgovini koja tom bogaćenju najviše pridonosi i o ulozi buržoaske države kojoj pada u zadatak da ukloni feudalne stege i osigura uvjete za brže bogaćenje mlade kapitalističke klase.

Snažna vjera u primat vanjske trgovine, dakle određeni robni promet, usmjerila je merkantiliste na teoriju *teoriju ekonomske politike* i na tom su području svakako dali najznačajnije doprinose. Zato je u našem stoljeću sa širenjem državne intervencije uvelike porastao interes za to učenje.⁶ U političkoj ekonomiji su malo dali, a i ono što su postigli više je značajno po tome što su skrenuli pozornost na pojave koje će privući interes klasične buržoaske političke ekonomije. Pozitivno je u tome bilo naročito usmjerenje na *prometnu vrijednost* kao cilj privredne aktivnosti i *višak vrijednosti*, odnosno *profit* kao pokazatelj njene uspješnosti.

S tim je upravo zaokupljena *klasična buržoaska politička ekonomija* kojoj pripadaju engleski ekonomisti od Pettyja do Ricarda i francuski ekonomisti od Boisguilleberta do Sismondija. Revolucionarni zaokret se očituje ponajprije u isticanju *materijalne proizvodnje* kao najvažnije privredne oblasti. Fiziokrati nalaze izvorište ekonomskog viška, glasovitog

jega je Jevons ponovo otkrio potkraj prošlog stoljeća. On je još 1730. napisao *Essai sur la nature du commerce en général* koji je u rukopisu kružio u redovima francuskih ekonomista sve do 1755, kada je bio prvi put objavljen. Potanji prikaz i ocjenu ovog djela daje Z. Baletić u raspravi *Richard Cantillon — Početak sistematske ekonomske analize*, »Ekonomska analiza«, br. 3—4/1977.

Iznenadjenje je pobudio i talijanski pravnik, matematičar i ekonomist Cesare Bonesana Beccaria svojim udžbenikom *Elementi di economia pubblica*, koji je kao rukopis njegovih predavanja održanih u Milanu 1769—1770. ostao nepoznat sve do 1804. kada je u Custodijevoj zbirci prvi put objavljen. Sličnost životnog puta i sustavnost ovog djela potakli su Josepha Schumpetera da nazove Beccaria »talijanskim Adamom Smithom« — *Povijest ekonomske analize*, Zagreb 1975, sv. I, str. 149.

5
M. Dobb, *Politička ekonomija i kapitalizam*, Beograd 1959, str. 30.

6
E. F. Hekscheer je objavio u Londonu 1934. godine obimnu studiju *Mercantilism* u kojoj je sabrao i sistematski izložio njihove ideje i stavove o ekonomskoj politici države.

produit neta, u samoj poljoprivredi i nastoje da s tog stanovišta objasne smisao i svrhu proizvodnje i prometa, klasne odnose i reprodukciju nacionalne privrede. Engleski su ekonomisti — Petty, North, Hume, Locke, Smith i Ricardo — razvili radnu teoriju vrijednosti i na njoj izgradili veličanstvenu zgradu logički povezanih i međuzavisnih ekonomskih kategorija.⁷

Bila je na taj način potraga za porijeklom viška vrijednosti potpuno usmjerena na proces proizvodnje materijalnih dobara, a radnom teorijom vrijednosti stvoren je onaj kvantitativni princip koji je omogućio da se utvrde postulati opće ravnoteže ekonomskog sistema i da se sagledaju determinante općih odnosa među glavnim akterima društvenog gospodarskog djelovanja. Teorija vrijednosti je omogućila da se riješi problem raspodjele. Stvoren je pojam ekonomskog života društva u smislu jedinstva privrednih zbivanja i međuzavisnosti raznih elemenata ekonomskog sistema. U sistemu djeluju njegovi vlastiti zakoni, te ta djelovanja omogućuju da ekonomski život samostalno funkcionira na zadovoljstvo pojedinaca i korist čitavog društva.

Ideje o prirodnom poretku koji najbolje učinke postiže kada je prepušten sam sebi nalazi svoj izraz u krilatici — *laissez faire, laissez passer, Le monde va de lui même*. S njom je izražen i novi stav prema državi i njenoj ekonomskoj politici. Treba prepustiti ljudima da rade što hoće, neka stvari teku same od sebe i neka se ljudi sami snalaze. Stoga klasične ekonomiste toliko ne zaokupljaju pitanja ekonomske politike.⁸ Oni očekuju od države da štiti postojeće i da osigurava slobodno privređivanje. Njihov je teoretski interes poglavito usmjeren na probleme političke ekonomije i ekonomike koja treba da pridonese uspješnijem bogaćenju naroda i bržem razvoju društva.

Ovdje su djelomično korijeni nove pomutnje u koju će zapasti klasični ekonomski sistem i koja će najpotpunije doći do izražaja upravo u djelu Adama Smitha. Ne uočava se u potrebnoj mjeri da su u pitanju dvije fundamentalne ekonomske nauke s različitim predmetima izučavanja, pristupima ekonomskom životu društva, metodama istraživanja i izlaganja, pogledima na istovrsne pojave i procese društvenog privređivanja i konačno s isto toliko specifičnim i različitim zadacima i ciljevima što ih svaka od njih pred sobom ima. Kad se sve to zanemari i prepusti maniri proizvoljnog kombiniranja i preplitanja tih dviju nauka — zbrka postaje neizbježna i izlaganja teče raznim kolosijecima i s nejednakim objašnjenjima, pa i suprotnim stavovima i zaključcima čak i o istim pojavama i procesima.

Dvojaki kolosijek po kojem se redovito kreće Smithovo izlaganje najbolje to pokazuje. Korisno će biti da se na toj nedosljednosti nešto više zadržimo, jer se ona održava sve do naših dana, a uvelike je rasprostranje-

7
Vidi našu raspravu *Teorija profita u klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji*, »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, br. 1—2/1955.

8
Njihova shvaćanja s ovog područja izlaže L. Robbins u knjizi *The Theory of Economic Policy in Classical Political Economy*, London 1952.

na i među našim politekonomistima i naročito povjesničarima ekonomskih doktrina. Kod Smitha ona proizlazi naprosto iz okolnosti da u izgradnji svojih pristupa i postupaka jednostavno nije stigao do razrade metode »postepenog približavanja stvarnosti«. Neće to poći za rukom ni najboljim njegovim sljedbenicima, pa čak ni Ricardu, kojeg će ta spoznaja pod kraj života dovesti gotovo do očajja. Bolje pero, kako je on govorio, kojemu će to poći za rukom — doći će tek s Marxom i njegovom razrađenom i genijalno primijenjenom *dijalektikom apstraktnog i konkretnog*.⁹

Od pet knjiga Smithova *Bogatstva naroda* samo prve dvije imaju teoretske ambicije da zađu ispod površine i sagledaju unutrašnju strukturu i povezanost buržoaskih odnosa proizvodnje.¹⁰ Okosnicu toga nastojanja čini *teorija vrijednosti* i s njom tijesno povezana *teorija raspodjele* — a na ta dva područja najviše i dolaze do izražaja smušenosti i proturječnosti Smithova izlaganja.¹¹ Jamačno i zbog toga je želi (1) održati čvrstu vezu između teoretskih izvođenja i zbiljskih događaja, i (2) rasvijetliti odnose društvenih klasa i sačuvati tradiciju harmonije njihovih interesa — a to mu očito ne polazi za rukom.

Prva greška je bila u polaznom stanovištu da društvena obilježja njegova vremena važe za sva vremena. Razlika je samo u tome što kapitalizam počiva na akumulaciji kapitala i prisvajanju zemlje, dok se u onom ranom i surovom stanju društva koje mu je prethodilo primitivno živjelo i proizvodilo. Dioba će dobro doći kada teoretska izvođenja dođu u sukob s interesima kapitalista pa im se lako može priljepiti vrlina da ono što iznose važi samo za staro primitivno društveno stanje.

U odgovoru na staro pitanje o sadržaju i izvorima *društvenog bogatstva* Smith provodi konačnu revoluciju i ističe znamenito načelo da je godišnji rad svakog naroda onaj fond koji ga prvobitno opskrbljuje svim proizvodima potrebnim i korisnim za život u toku godine, a taj fond sadrži ili neposredni proizvod toga rada ili ono što se tim proizvodom kupuje od drugih naroda. Obim toga bogatstva zavisi o dva uvjeta: stupnja *produktivnosti rada* i količine uposlenog *proizvodnog rada* koji to bogatstvo stvara. Ispitivanje prvog od tih činilaca navodi Smitha na raspravljanje o podjeli rada, razmjeni, novcu i raspodjeli — čime se bavi njegova prva knjiga. Drugi je činilac povezan s analizom kapitala i time je ispunjena druga knjiga njegova djela.

Ispred svega leži konstatacija da je rad svih klasa koje neposredno proizvode materijalna dobra — izvor društvenog bogatstva i u tom smislu proizvodni rad. Slijedi analiza vrijednosti koja započinje upozorenjem da se ova riječ dvojako upotrebljava: jednom označuje korisnost predmeta i to nazivamo *upotrebnom vrijednošću*, a na drugoj strani se odnosi na moć predmeta da se razmjeni za drugi predmet ili proda za novac i to

9
Za poblize upoznavanje ove spoznajne teorije i znanstvene metode upućujemo čitaoca na istaknuto djelo sovjetskog marksiste E. V. Iljenkova — *Dialektika abstraktnog i konkretnog* u »Kapitale« Marksa, Moskva 1960. (naš prijevod 1975).

10
Preostale tri se bave ekonomskom historijom, poviješću ekonomske misli i javnim financijama.

11
E. Roll, *Povijest ekonomske misli*, Zagreb 1956, str. 124—137.

nazivamo *prometnom vrijednošću*. Smitha ne interesira upotrebna vrijednost robe već samo njena prometna vrijednost — i to u tri smjera: s obzirom na mjeru prometne vrijednosti, odnosno mjeru prirodne cijene robe oko koje kolebaju dnevne tržišne cijene, s obzirom na sastavne dijelove ove prirodne cijene, i najzad s obzirom na odstupanje tržišne cijene od prirodne cijene robe.

Najranija Smithova teorija smatra *rad* jedinim izvorom vrijednosti i količinu rada, opredmećenu u robi, mjerom te vrijednosti. Zatim nastavlja da mjeri robnu vrijednost količinom rada koja se za robu može dobiti na tržištu. Ta se dva objašnjenja prepliću i različito upotrebljavaju. Smith prilično dosljedno primjenjuje *radnu teoriju vrijednosti* na prvobitno stanje i na odnose neposrednih robnih proizvođača. Zbrka u pogledu mjerenja vrijednosti proizlazi mahom iz njegove želje da istakne važnost podjele rada i promjena što ih ona donosi. Odstupa od te teorije u borbi s teškoćama oko pojma kapitala i njegova mjesta u ekonomskom procesu, a napose u naporima da objasni porijeklo i prirodu dohodaka što se formiraju u kapitalističkoj raspodjeli.

Kada na osnovi radne teorije vrijednosti objašnjava položaj pojedinih klasa i prirodu njihovih dohodaka, Smith ipak redovito polazi od pravilne konstatacije da se vrijednost određuje količinom rada koja je potrebna za proizvodnju robe. Cjelokupno aktivno stanovništvo zemlje dijeli se na *proizvodne* i *neproizvodne radnike*. I ovdje se pisac koleba između tri različite definicije proizvodnog rada: jedna je vezana uz proizvodnju materijalnih dobara, druga uz stvaranje vrijednosti i treća uz proizvodnju »viška« koji uzima oblik rente i profita. U osnovi tih kolebanja leži ispravan sud da treba razlikovati proizvodni rad uopće, koji stvara društveni proizvod i nacionalni dohodak zemlje, od proizvodnog rada s gledišta kapitala. U potonjem slučaju proizvodni rad se svodi na najamnini rad koji se kupuje za kapital.

To znači da radnik mora u proizvodnji reproducirati svoju najamninu i proizvesti stanoviti *suvišak vrijednosti* za svog poslodavca. Najamnina se u toj predodžbi pokazuje kao jedini dohodak od rada, a profit i renta kao *odbitak* od radnikova proizvoda. Tako se iz razlike između vrijednosti robe i radničke najamnine izvode prihodi kapitalističke klase. Pa iako je propovijedao harmoniju klasnih interesa, Smith je ovim izlaganjem dao kapitalan obol znanosti političke ekonomije — izražavajući se takvom jasnoćom i oštrinom kao ni jedan buržoaski ekonomist prije ili poslije njega.¹² Dohoci kapitalista i zemljovlasnika nisu dar prirode ili proizvod

12

Pokazuju nam to i ova dva citata:
»Čim se kapital akumulirao u rukama nekih ljudi, razumljivo je da će ga neki od njih upotrijebiti za to da zaposle marljive ljude, koje će opskrbiti sirovinama i uzdržavanjem, da bi izbili profit od prodaje njihova rada ili onoga što njihov rad dodaje vrijednosti sirovina.« — A. Smith, *Bogatstvo naroda*, Zagreb 1952, sv. I, str. 46.

»Čim je cijelo tlo neke zemlje postalo privatno vlasništvo, vlasnici zemlje, kao i svi drugi ljudi, vole žeti gdje nisu sijali i traže rentu i za prirodne proizvode tla... Radnik mora dati vlasniku zemlje dio onoga što je njegov rad sabrao i proizveo. Taj dio, ili, što izlazi na isto, cijena tog dijela, sačinjava zemljišnu rentu.« — A. Smith, op. cit., sv. I, str. 62.

njihova rada i zalaganja; rezultat su zakidanja radnika i prisvajanja dijela njihovih radnih učinaka na temelju privatnog vlasništva zemlje i kapitala.

Bila je to prava i odista znanstvena *teorija eksploatacije* najamnog rada od strane kapitala — premda se taj izraz ne pojavljuje u Smithovim raspravljanjima. Na njoj će socijalisti temeljiti svoje zahtjeve za preuređenje ljudskog društva, što nekima daje povoda da nazovu Smitha »prvim prethodnikom socijalizma«. Njegova koncepcija odbitka od radnikova proizvoda postati će kasnije, pod imenom viška vrijednosti, središnja točka Marxovih istraživanja. Važno je imati u vidu tu vezu, jer se Smithov utjecaj na englesku socijalističku misao i na Marxa često zanemaruje u korist Ricarda¹³ — koji je prihvatio i dalje razvio upravo ove aspekte Smithove teorije, nastojeći da izbjegne i prevlada nedosljednosti koje je prate.

Nedosljednosti se susreću na oba područja — i u teoriji vrijednosti i u teoriji raspodjele. Najamnina, profit i renta nisu samo pododjeljci na koje se raspada robna vrijednost; oni postaju u Smithovom izlaganju i »tri prvobitna izvora ... svake prometne vrijednosti«. Tako je nasuprot radnoj teoriji vrijednosti nastala primitivna *teorija troškova proizvodnje*. Vrijednost je dovedena u zavisnost od dohodaka, a dohoci se prikazuju kao veličine koje se samostalno određuju. Rasprava se odsad na tome završava i usmjerava na razlike između prirodne i tržišne cijene. Prva je jednaka zbroju prirodnih vrijednosti njenih sastavnih dijelova, dok potonju određuje ponuda i potražnja.

Na kraju krajeva, rad prestaje biti izvorom prometne vrijednosti ili buržoaskog bogatstva, a pojedine kategorije i klase koje iza njih stoje — prestale su biti međusobno ovisne. Dok je radna teorija vrijednosti i teorija viška upućivala na mogući razdor među klasama, teorija troškova proizvodnje može koristiti u naporima da se svim klasama prizna jednako pravo na dohodak — jer sve dohotke pretvara u izvore vrijednosti. To dvojstvo Smithova sistema razbija njegovu logičku strukturu i odražava se u dvije osnovne škole ekonomske misli koje se razvijaju nakon njegove smrti: jedna prihvata i dalje razvija njegovu radnu teoriju vrijednosti i teoriju eksploatacije koja je na njoj izrasla; druga pak razlikuje tri faktora proizvodnje, uvodi u teoriju vrijednosti i teoriju raspodjele psihološke elemente, prenosi težište analize na subjektivno ocjenjivanje korisnosti i nastoji na svaki način održati tradiciju harmonije — da bi pomoću svega toga opravdala položaj i dohodak kapitalista.

Svi se oni opravdano pozivaju na Smitha i smatraju se njegovim sljedbenicima, jer u njegovim suprotnim i kontroverzним izlaganjima nalaze uporište za svoje različite teorije. Nastoje kod toga da se oslobode Smithova dvojstva: jedni tako što će odbaciti sve što spada u oblast *ekonomike*, koja treba da ispituje kako se u okviru datih odnosa proizvodnje optimalno iskorištavaju raspoloživi resursi, drugi tako što će odbaciti sve što spada u oblast *političke ekonomije*, koja treba da ispituje

13

R. L. Meek, *Smith and Marx*, u knjizi »Smith, Marx and After«, Andover, Engleska, 1977.

kako se proizvode sami ti odnosi proizvodnje. Treba dakako i to odbacivanje shvatiti kao proces koji će najzad biti okončan formiranjem dva posve različita ekonomska sistema — na jednoj strani *marksističke političke ekonomije*, a na drugoj *građanske ekonomike*. Potpun i konačan rascjep uslijedio je nakon što su nastojanja John Stuart Milla da u sredini prošlog stoljeća pomiri suprotno — dakle da ponovno uspostavi dvojnost — urodila jednim tupavim sinkretizmom i time objavila bankrotstvo »buržoask« ekonomije.¹⁴

Radnu teoriju vrijednosti i teoriju raspodjele koja iz nje proizlazi, među građanskim ekonomistima odlučno još brani i dalje razvija jedino David Ricardo. Shvaćen objektivno, kao utrošak ljudske energije, rad je bio i ostat će zauvijek prava supstancija i jedina mjera vrijednosti robe. Na tome počiva Ricardova teorija raspodjele. On brani Smithovu teoriju proizvodnog i neproizvodnog rada, te prihvaća poznato i utvrđeno načelo da se iz proizvoda ukupnog proizvodnog rada formiraju najprije tri osnovna dohotka — najamnina, profit i renta — a zatim se iz posljednja dva, budući se prvi snagom prirodnih zakona zadržava na egzistencionom minimumu, izvode svi drugi društveni dohoci. Slijedeći taj znanstveni pravac, Ricardo ide još dalje pa tretira rentu kao dio profita — odbitak od njega. Tako se *profit* najzad pojavljuje kao prvi i najvažniji dohodak kapitaliste poduzetnika, a svi drugi društveni dohoci — kao renta, kamate, plaće činovnika, mirovine, porezi, itd. — samo su sekundarni oblici prihoda, izvedeni iz profita.

Jedinstveni princip vrijednosti omogućava da se dva osnovna dohotka — najamnina i profit — usporede i kvantitativno izraze kao dijelovi jedne veličine. Apstrahiramo li konstantni kapital, poput Ricarda, onda se vrijednost robe dijeli na ova dva dohotka, pa svaki porast jednog prati neminovan pad drugog — razumije se kod istih uvjeta i rezultata privredivanja. Profit je moguć naprosto zato što je vrijednost koju radnik stvara veća od najamnine kojom ga kapitalist plaća. Izveden iz te razlike, profit se u Ricardovom sistemu naprosto predstavlja kao *opći oblik* onog dijela novostvorene vrijednosti koji pripada vlasnicima sredstava za proizvodnju, a oni ga prisvajaju bez ikakva ekvivalenta, bez neke naknade, dakle naprosto kao višak vrijednosti.

U ovoj diobi novostvorene vrijednosti — na najamninu i profit — izražava se, na određeni način, *osnovni odnos proizvodnje* kapitalističke društvene formacije. Taj odnos između radnika i kapitalista — kako se iz Ricardove teorije može zaključiti — nije nimalo lijep i harmoničan, nego je, naprotiv, protkan posebnim i dijametralno suprotnim interesima svake od tih klasa. Tako se Ricardo približio točki raspravljanja na kojoj se ekonomska teorija našla pred dilemom: ili će i dalje znanstveno tragati za objektivnim odnosima društvene proizvodnje i zastupati interese proletarijata kao klase koja je tvorac svega bogatstva i kojoj treba najzad u cijelosti pripasti, ili će pak napustiti teren znanstvenog istraživanja i prikloniti se opisivanju i sistematiziranju sujetnih predodžbi buržoazije — braneći apologetski njen položaj, njen dohodak i njene klasne interese.

Ricardo se i sam našao u procjepu tih mogućnosti. Nije prihvaćao ideje socijalista, jer je vjerovao u vječnost buržoaskog poretka,¹⁵ a isto tako nije uspio pružiti valjan odgovor na dva važna problema njegova teoretskog sistema. Prije svega, ostalo je neriješeno pitanje porijekla profita u okviru radne teorije vrijednosti. Jer za njega je rad roba, pa ako bi se njegova puna vrijednost plaćala — a tako bi moralo biti u ekvivalentnoj razmjeni — ne bi moglo biti nikakvog viška vrijednosti, odnosno profita, i drugih izvedenih dohodaka klase kapitalista. Isto je tako ostala zagonetna pojava da se kod različitih organskih sastava kapitala, i stoga različitih profitnih stopa u pojedinim privrednim granama, ipak kapital razmješta u sve grane proizvodnje prema veličini društvene potrebe. Vjerojatno stoga jer je u svim granama podjednaka zarada; ali kako to pomiriti s radnom teorijom vrijednosti?

Prema tome, Ricardo su nedostajala dva bitna rješenja da izide na kraj s principom radne vrijednosti i da na toj osnovi sve probleme riješi. U suštinskoj analizi manjkao mu je ključni pojam robe radne snage, a u interpretaciji površinskih pojava uvid u proces preobraćanja vrijednosti u cijene koje svakom podjednakom plasmanu kapitala osiguravaju istu zaradu — ono što će kasnija ekonomska teorija nazvati »transformacioni problem«.

Unatoč tome Ricardov teoretski sistem je najviše dostignuće klasične buržoaske političke ekonomije. Dao joj je logičku strukturu i doveo je do najvišeg stupnja u znanstvenom smislu. Nitko ga u tom pogledu nije sustigao sve do Marxa. Njegov sistem je visoko apstraktan, ali te apstrakcije izražavaju bit kapitalističkog oblika proizvodnje. Metoda mu je deduktivna i na svakom stupnju teoretskih izvodenja ima za pretpostavku društvenu zbiljnost. Nisu mu bila potrebna historijska istraživanja, jer su osnovne ekonomske kategorije već bile u prometu u svom apstraktnom obliku. Pred njim je bila zadaća da ih poveže u logičku cjelinu, da ih svede na zajednički nazivnik, te da tako stvori organski povezanu sliku djelovanja ekonomskog sistema.¹⁶

Majstorstvo kojim je Ricardo obavio taj zadatak stvorilo mu je reputaciju kakvu je u znanstvenim krugovima malo tko dostigao. Oduševljen njegovom metodom analize Hegel je jednom rekao da je politička ekonomija dika ljudskog roda. Suvremenici su ga veoma uvažavali i očekivali od njega valjan odgovor na svako raspravljano pitanje. On je najviše pridonio tome da se politička ekonomija proširi i izvan akademskih krugova. Štoviše, njeno uvažavanje je u to vrijeme uzelo takve razmjere

15

»Može li ma koji razuman čovjek vjerovati skupa s Owenom da će neko društvo, kao što ga on projektira, cvjetati i proizvoditi više nego je ikada bilo proizvedeno s jednakim brojem ljudi, ako se njihovi naponi budu stimulirali općim, umjesto privatnim interesima? Nije li iskustvo vjekova protiv njega?« — D. Ricardo, *pismo Troweru*, 8. srpnja 1819, »Works and Correspondence«, Cambridge 1951—1952, sv. VIII, str. 46.

16

Cjelovit prikaz Ricardova metoda ekonomske analize daje S. Štampar u *predgovoru* njegovim »Načelima političke ekonomije«, Zagreb 1953.

da se o načelima koje iznosi svugdje raspravljalo, te je vladalo uvjerenje da se i u tome ogleda dobro obrazovanje.

Razne su okolnosti pridonijele brzom opadanju ove slave i afirmacije političke ekonomije. Neuspjeh Ricarda i još više njegovih učenika — Jamesa Milla i McCullocha — da rasvijetle preostale probleme u krugu radne teorije vrijednosti. Izdiferencirani klasni odnosi i sve oštriji sukobi između proletarijata i buržoazije. Zahtjevi kapitalista da se sa više žara i argumenata brane njihovi interesi i da se dokazuje kako oni nisu krivi za položaj i bijedu radničke klase. Nastupi ekonomista koji polaze od teorije troškova proizvodnje ili nastoje da protumače vrijednost u smislu korisnosti.¹⁷ Sve to pogoduje prevlasti *vulgarne buržoaske političke ekonomije*. Ona napušta sve što je klasična politička ekonomija na znanstvenom polju postigla i uvažava proste predodžbe buržoazije o svijetu koji joj najviše pogoduje. Marx je sažeto slijedećim riječima ocjenjuje:

»Napomenut ću jednom za svagda da pod klasičnom političkom ekonomijom razumijem svu ekonomiju od Pettyja naovamo, koja ispituje unutrašnju povezanost odnosa buržoaske proizvodnje, nasuprot vulgarnoj ekonomiji, koja se potuca samo po oblasti prividne povezanosti i koja samo iznova proizvaja materijal što ga je naučna ekonomija već odavno pružila, i radi na prijemljivom populariziranju tako reći najgrubljih fenomena za domaću potrebu buržoazije, dok se inače ograničava na to da otrcane i sujetne predodžbe agnata buržoaske proizvodnje o svome vlastitom najboljem svijetu sistematizira, ispedantira i proglasi ih kao vječne istine.«¹⁸

Prva vulgarna obrana kapitala i bogaćenja kapitalista uslijedila je krajem osamnaestog stoljeća (1798) u vidu čuvene Malthusove *teorije stanovništva* koja prenaseljenost i bijedu proletarijata pokušava objasniti djelovanjem vječnih zakona prirode — jer se stanovništvo umnožava u geometrijskoj, a životne namirnice u aritmetičkoj progresiji.

Pet godina kasnije objelodanio je Jean Baptiste Say *Traité d'Economie Politique* — prvi sustavni priručnik vulgarne buržoaske političke ekonomije. On razdvaja profit na kamate i poduzetničku dobit, te tretira potonje kao naknadu za rad samog kapitaliste. Dobio se trojni obrazac: kapital — kamata, zemlja — renta, rad — najamnina, koji pripisuje dohotke produktivnosti faktora proizvodnje i predstavlja vrijednost kao funkciju korisnosti. Ovom se stanovištu među engleskim vulgarnim ekonomistima bezrezervno priklonio jedino James Lauderdale, a tek donekle i sam Malthus u *Principles of Political Economy* — gdje ističe da profit treba tretirati kao »pravičnu nagradu za onaj dio proizvodnje, doprinos kapitaliste, koji se procjenjuje jednako baš kao i doprinos samoga radnika«.

Sve su te teorije imale za pretpostavku ono što Marx naziva *fetišizam robe*. Društveni odnosi među ljudima uzimaju »fantasmagoričan« oblik odnosa među stvarima. Pojedinim činiocima proizvodnog procesa

17
R. L. Meek, *The decline of Ricardian economics in England*, u knjizi »Economics and Ideology and other Essays«, Andover, Engleska, 1979.

18
K. Marx, *Kapital*, sv. I, str. 45—46.

prpisuju se misteriozna natprirodna svojstva, i onda se oni promatraju kao puki tehnički elementi proizvodnje — neovisno o svim klasnim odnosima. Izvori godišnjeg bogatstva pripadaju, tobože, sasvim dispartnim faktorima proizvodnje koji se nalaze u harmoničnoj kooperaciji, ali su inače sasvim neovisni jedan od drugoga. U stanju ravnoteže svaki faktor prima upravo onoliko koliko pridonosi proizvodnji.

Providnost ove špekulacije bila je toliko očigledna da ni same kapitaliste nije zadovoljavala. Jer iako je teorija produktivnosti još mogla pokazati da je upotreba kapitala od koristi za proizvodnju, ona nije mogla objasniti — kako kaže jedan kritičar ove koncepcije — zašto ta korist uopće mora biti plaćena, zašto usluge kapitala nisu besplatne isto kao i one od sunca.¹⁹ Za englesku buržoaziju je ovo tumačenje bilo i neprihvatljivo jer je pružalo mogućnost da se isto tako brane i interesi zemljovlasnika. Engleska se buržoazija upravo protiv njih borila u ime slobodne trgovine i napretka proizvodnih snaga, čemu je u agraru stajao na putu parazitski položaj zemljišnih aristokrata.

Trebalo je, nasuprot tome, pokazati da kapitalist prima profit na osnovu nekog stvarnog napora što ga čini u proizvodnji i akumulaciji. Tako bi profit ispaao ne samo kao rezultat proizvodnosti kapitala nego kao i nagrada za stanovitu fizičku ili psihičku žrtvu koja bi se mogla usporediti s radom. Time bi ojačao položaj kapitalista prema radnicima, a renta bi se izdvojila i pokazala kao jedini prihod od čistog vlasništva. To bi pridonijelo i tome da se bijeda radničke klase ne povezuje s kapitalistovim bogaćenjem.

Tog se zadatka prihvatio William Nassau Senior koji 1836. godine pušta u promet čarobnu riječ »suzdržavanje« da bi uz njenu pomoć objasnio doprinos i žrtvovanje kapitaliste. U pitanju je i akt suzdržavanja od neproduktivne upotrebe kapitala i isto tako ponašanje čovjeka koji se posvetio tome da radije proizvede neki udaljeni nego neposredni rezultat. Osoba koja tako postupa jest kapitalist, a nagrada za njeno ponašanje jest profit. Ide se i dalje, pa se i radnikov rad tretira kao *psihološka muka*. Tako se i doprinos radnika i doprinos kapitaliste tretira kao specijalni trošak koji je sasvim *subjektivan*. Profit stoji prema kapitalu u istom odnosu kao i najamnina prema radu.

Nova se teorija ipak odmah zaplela u vlastite nelogičnosti i poteškoće. Nije nikako mogla uspostaviti vezu između suzdržavanja i profita, jer je bilo očito da je suzdržavanje od potrošnje utoliko manje ukoliko je profit veći. Na drugoj strani ostalo je zagonetno kako bi kapitalisti mogli »pojести« tvorničke zgrade, strojeve i sirovine koje imaju u posjedu. Najzad, suzdržavanjem se može u najboljem slučaju sačuvati ono što postoji, ali se ne može samim time ništa novo proizvesti.

Apologetski je karakter čitave ove konstrukcije razobličavala socijalistička kritika i naročito marksistička politička ekonomija koja je pre-

19

E. Cannan, *Theories of Production and Distribution*, 3. izd., London 1953, str. 161.

uzela najvrednija dostignuća klasičnih ekonomista i do kraja razgoltila eksploatatorske odnose buržoaskog društva. Među građanskim ekonomistima je sazrijevala ideja da se napuste sva raspravljanja koja polaze od klasne podjele društva i pribjegne jednostavnom opisivanju i katalogiziranju tekućeg privrednog života ili promatranju ekonomskih procesa s gledišta čovjeka-pojedinca kao potrošača koji polazi od svojih potreba i osjeća u izboru rijetkih dobara koja imaju alternativne upotrebe i preferiranju rada ili dokolice. Vulgarna apologetika završava s *historijskom školom* i *marginalističkom teorijom*.

Ništa se bitno ni s tim zaokretom nije promijenilo. Bio je to samo nastavak, u nešto promijenjenom i profinjenom obliku, onih tendencija koje su se začele već s prvim predstavnicima vulgarne ekonomije. Neko značenje je mogao imati samo u oblasti ekonomike, pa zato nije ni zasluživao da mu se posveti neka pažnja u okviru nauke koja ispituje kako se formiraju i kako nestaju odnosi društvene proizvodnje. Tim više jer mu je nedostajala čak i ona dimenzija koju je imala starija vulgarna škola kada je, braneći klasne pozicije buržoazije, izazivala polemike i poticala razvijanje znanstvene političke ekonomije. Tu ponajviše i leže razlozi zbog kojih Marx i Engels — koji su intenzivno pratili svu književnost s područja društvenih nauka — uopće ne uzimaju u razmatranje i ovaj pravac vulgarne ekonomije.²⁰

Na njega se još više može primijeniti Marxova ocjena vulgarnih shvaćanja — u predgovoru drugom izdanju *Kapitala* — kao onih plitkih i neskladnih teorija koje slijepo ispunjavaju socijalni zahtjev buržoazije, ne vodeći računa o tome da li je ovaj ili onaj teorem istinit, nego da li je prihvatljiv i politički koristan za kapital. Nekoristoljubivo i nepristrano istraživanje zamjenjuje nemirna savjest i zle namjere apologetike.

U Marxovim se spisima izraz »vulgarna« najmanje upotrebljava u pejorativnom smislu. Više je to oznaka onog pravca ekonomske misli koji izbjegava istraživanje unutrašnje povezanosti odnosa društvene proizvodnje i ograničava se samo na njihove vanjske manifestacije. O ljudima i klasama nikada se ne može valjano suditi po onome što oni sami o sebi misle. A vulgarna se ekonomija upravo time zadovoljava te prihvaća i sistematizira predodžbe same buržoazije o kapitalističkom načinu proizvodnje. Didaktički razvrstava činjenični materijal i doktrinarno popularizira svakidašnje predodžbe aktera društvenog materijalnog života.

Vulgarizacija nije u tome što se istraživanjem sagledavaju problemi ekonomiziranja raspoloživim resursima, ispituju uvjeti i učinci dobrog privređivanja, utvrđuju principi racionalnog gospodarenja, analiziraju ponašanja i angažiranja privrednih agenata, prate djelotvornosti faktora proizvodnje, ocjenjuju postupci i reagiranja ljudi u pojedinim fazama eko-

20

Čini se da ga samo Engels jednom spominje kada u osvrtu na vulgarnu ekonomiju uzgred navodi i »Jevons-Mengerove teorije upotrebne vrijednosti i granične

korisnosti« kao *stijene* na kojima je G. B. Shaw »sagradio fabijansku crkvu budućnosti«. — *Predgovor* trećem svesku *Marxova Kapitala*, str. XVIII.

nomskog procesa, otkrivaju zakonitosti subjektivnih procjena i utjecaja, itd. Sve su to neobično važna područja izučavanja kojima i te kako treba da se bavi *ekonomika*, a isto tako i treća fundamentalna nauka o materijalnom životu društva — *ekonomska politika*. U tim okvirima ne samo da su umjesna nego su i prijeko potrebna ispitivanja objektivne upotrebne vrijednosti dobara, njihove subjektivne korisnosti, potrošačkog suvereniteta, njegova utjecaja na privredna kretanja, produktivnosti pojedinih proizvodnih činilaca, input — output tabela, kalkulacija cijena, odnosa ponude i potražnje, proizvođačevih primanja kao cijene rada, svih poduzetnikovih izdataka kao troškova poslovanja, itd. Zahvaljujući tome mogu se u okviru datih odnosa proizvodnje polučiti optimalni pojedinačni i zajednički, materijalni i subjektivni, privatni i javni učinci.

Vulgarizacija je u tome što se sve to koristi da bi se izbjegla analiza porijekla, prirode i perspektive društvenih odnosa proizvodnje. Pod firmom političke ekonomije promatraju se tokovi materijalnog života u svjetlu koje ih čini neovisnim o stupnju društvenog razvoja. Daje se primat prometu ili potrošnji — dakle realizaciji ili potražnji za dobrima — a proizvodnja dolazi u obzir tek na drugom mjestu, premda ona redovito određuje karakter i fizionomiju svakog ekonomskog procesa. Prikazuje se tekuće kao vrhunsko dostignuće i najbolje rješenje — pa makar mu se i mogla naći neka zamjerka i pripisati poneka nepravda. Fetišiziraju se odnosi društvenih snaga i prikazuju u toj postvarenosti kao vječiti i nepromjenljivi oblici života. Izbjegava se kritika postojećeg poretka i otvoreno se ili prikriveno služi vladajućim krugovima i njihovim interesima. Čini se to i kada se u političkoj ekonomiji neutralno prate i uspoređuju ekonomski fenomeni kao nekakve univerzalne pojave i principi svojstveni ljudima kao živim bićima i akterima svakog ekonomskog procesa. Monopolističke pozicije i privilegije se štite i samim njihovim prešućivanjem.

Svaka orijentacija ove vrste pretvara političku ekonomiju u vulgarnu apologetiku postojećeg. To znači da ona postaje konzervativna i reakcionarna ne samo kada direktno zagovara težnje onih koji uživaju povlašteni položaj u društvu, već i kada izbjegava klasno opredjeljenje i pokazuje interes samo za ekonomiziranje i njegove učinke. Prate je u tome tri markantne karakteristike svake vulgarne ekonomije: (1) neuvažavanje razlika između *političke ekonomije*, *ekonomike* i *ekonomske politike*, (2) zanemarivanje i nenaučno povezivanje *apstraktnog* i *konkretnog*, te (3) izbjegavanje svake *radikalne* kritike vladajuće društvene ekonomske strukture.

U tom svjetlu treba promatrati Marxovu ekonomsku teoriju. Prije svega njegove ustrajne napore da jasno i nedvosmisleno omeđi područje političke ekonomije kojem posvećuje svoje istraživanje i izlaganje. S toga stanovišta, i samo s toga stanovišta, on promatra i analizira sve relevantne pojave i procese ekonomskog života određene ljudske zajednice. Polazi od historijskomaterijalističkog gledanja na prirodu, povijest, društvo i čovjeka, i primjenjuje metodu materijalističke dijalektike u istraživanju i izlaganju kategorija i zakona društvene ekonomske strukture. Prikazuje ih u svoj njihovoj logičkoj povezanosti i povijesnoj realnosti. Apstrak-

tno se i konkretno povezuje u ideji koja vjerno odražava društvenu zbilju i približava nas postepeno stvarnosti kako se ona pojavljuje i prikazuje u svoj svojoj vidljivoj mnogovrsnosti i složenosti. Najzad, poklanja se podjednaka pažnja i objektivnoj analizi i bezobzirnoj kritici svega postojećeg — kritici koja je bezobzirna kako u tom smislu da se ne boji svojih rezultata tako i u tom smislu da se ne boji sukoba s postojećim silama.²¹

21

K. Marx, *pismo Rugeu*, rujna 1843, Marx-Engels, »Rani radovi«, Zagreb 1967, str. 51.